

alimara

COL·LECCIÓ IMAS

Innovació i Metodologia en Afers Socials

Núm. 66. Desembre 2022

ISSN: 2659-5273

Atenció a les persones menors d'edat

Usos i riscos als entorns virtuals a l'adolescència: els ciberdelictes sexuals

Virginia Ferreiro Basurto

Departament de Psicologia
Universitat de les Illes Balears

 IMAS
Departament de
Drets Socials
Consell de Mallorca

Universitat
de les Illes Balears

El contingut de la REVISTA ALIMARA de l'IMAS està subjecte a una llicència de Reconeixement-NoComercial_SenseObraDerivada 4.0 Internacional de Creative Commons

Resum

Les xarxes socials i Internet s'han convertit en recursos imprescindibles per a la societat en general i, de forma més contundent, per a adolescents i joves. Són molts els canvis socials i oportunitats que han aportat les tecnologies de la informació i la comunicació (a partir d'ara TIC), però també s'han detectat una sèrie de conductes de risc desenvolupades a les xarxes i Internet que contribueixen a una major exposició per parts de les i els adolescents a ser víctimes de ciberdelictes. El sexe suposa un factor de risc per a les i per als adolescents, que, mitjançant les noves tecnologies, poden ser en major mesura víctimes de delictes sexuals com el sèxting, el ciberassetjament pedòfil (*grooming*) o la pornorevenja, entre d'altres. Segons l'*Informe de Ciberdelictos en España (2021)*, els ciberdelictes sexuals són la tercera causa de detencions i/o denúncies realitzades pels cossos de seguretat de l'Estat. En relació amb aquesta classe de delictes, les dones suposen el 71% del total de víctimes i són comesos en un 97% dels casos per homes. Així mateix, la categoria penal de ciberdelictes sexuals és el segon motiu de denúncia entre les adolescents.

És per això que, en aquest article, es revisa la presència de l'adolescència a les xarxes; les categories delictives de ciberconductes il·legítimes; les peculiaritats d'Internet que afavoreixen l'augment dels ciberdelictes; i finalment, s'examinen els delictes sexuals més comuns patits per l'adolescència, especialment per les adolescents.

Paraules clau

Ciberviolències, ciberviolències sexuals, adolescència, anàlisi de gènere.

1. Usos dels entorns virtuals a l'adolescència

La societat de la informació s'entén com una estructura construïda entorn de xarxes d'informació en què els nous processos i funcions es fonamenten en quatre conceptes clau: la informació, la comunicació, el coneixement i, el recentment incorporat, les relacions, per la qual cosa es converteix en l'actual base de la productivitat en l'àmbit mundial. Així doncs, amb la incorporació de les noves tecnologies a la societat civil, s'han experimentant una sèrie de canvis que han afectat de forma contundent el desenvolupament de la morfologia social tradicional. Una reestructuració que es caracteritza per la globalització de les activitats econòmiques, les noves formes d'organització en xarxes i la cultura de la virtualitat real mitjançada per un sistema

de comunicació omnipresent, interconnectat i diversificat (Castells, 2001). A més, s'ha produït a una transformació de la vida, els espais i el temps, cosa que ha afectat les relacions, els hàbits i els costums de les persones, així com l'intercanvi i l'exposició d'idees, inquietuds, opinions i/o realitats, especialment entre les noves generacions digitals (Prensky, 2001).

Les tecnologies de la informació i la comunicació han triomfat en popularitat sense cap classe de qüestionament considerable i rellevant. Les peculiaritats d'Internet han estat acceptades i incorporades a la quotidianitat de les nostres rutines i s'han establert noves formes de relacions interpersonals. Amb el pas dels anys, les xarxes socials tradicionals, en què les persones interactuaven només al món físic, s'han vist relegades a nous enteniments directament vinculats amb les noves tecnologies i Internet (Espinar i González, 2009). Una novetat que ha calat molt profundament entre les persones natives digitals.

Des d'edats primerenques, el contacte amb les tecnologies i les xarxes socials virtuals es computa com una experiència en auge totalment normalitzada i que atreu molt menors i adolescents. Segons la *Encuesta sobre Equipamiento y Uso de las Tecnologías de Información y Comunicación en los Hogares* (INE, 2021), s'evidencia com la franja d'edat entre els 10 i 15 anys presenta un alt ús de les TIC respecte a anys anteriors. Segons es detalla a l'informe, l'ús de l'ordinador entre menors ha augmentat gairebé 5 punts en un any, amb un 95,1% de menors amb accés a un ordinador. Aquesta és una tendència de creixement que també és detectada amb l'ús d'Internet, ja que el 97,5% de menors són internautes. De cara a disposar de telèfons mòbils, els percentatges no són tan elevats; així i tot, s'observa com el 68,7% de menors hi tenen accés. Segons el sexe, al·lotes i al·lots utilitzen els ordinadors i Internet sense grans diferències. Malgrat això, les diferències es detecten amb l'ús de dispositius mòbils, en què elles (72,2%) tenen més accés als mòbils que no ells (65,5%), amb una diferència de 6,7 punts. Respecte a l'edat, tenir tanta facilitat d'accés a dispositius electrònics amb connexions a Internet influeix en el fet que des d'edats primerenques naturalitzin l'ús de la xarxa i dels dispositius que permeten accedir-hi. En aquesta línia, la mitja d'edat en l'ús d'un ordinador se situen en 11 anys, mentre que als 13 anys ja tenen dispositius mòbils (INE, 2021). En altres estudis, aquesta darrera mitjana d'edat davalla fins als 12 anys (Save the Children, 2019), o inclús fins als gairebé 11 anys (UNICEF, 2021), ja que s'afirma que el 94,8% de adolescents disposa de telèfon mòbil amb connexió a Internet des dels 10,96 anys, xifra que s'aproxima bastant a la mitjana d'edat de l'ús d'Internet entre menors: amb 10 anys ja són internautes, amb una freqüència de connexió diària de quasi el 91% del total.

Tenint en compte aquestes dades, no ens ha d'estranyar que les activitats en què ocupa l'adolescència el seu temps lliure estiguin relacionades, principalment, amb les TIC. A l'estudi *Impacto de la tecnología en la adolescencia. Relaciones, riesgos y oportunidades* (UNICEF, 2021), en el qual es varen entrevistar a més de 50.000 adolescents d'11 a 18 anys de tota Espanya, es va determinar que el 96,3% d'adolescents i joves dedicaven el seu temps lliure als mòbils, tauletes i

ordinadors, i que aquesta dedicació és l'activitat més comuna entre ells i elles, seguida d'escoltar música (93,6%) i fer ús de les xarxes socials (90,9%). Per tant, és evident el gran protagonisme que tenen les tecnologies en els espais de temps lliure i oci de l'adolescència. Tenint en compte això, estaria bé demanar-se pels hàbits de consum de música durant els temps lliure, perquè es pot intuir un considerable ús d'aplicacions musicals virtuals com, per exemple, Spotify.

Sens dubte, el producte estrella entre l'adolescència són les xarxes socials. Seguint amb l'estudi d'UNICEF (2021), es constata que el consum de xarxes socials no es limita a un únic registre. Els i les adolescents tendeix a estar registrats a tres xarxes socials com a mínim. Entre les més populars entre els i les menors destaquen Youtube (90,8%), Instagram (79,9%) i Tik Tok (75,3%). Segons el sexe, és interessant mencionar que ells accedeixen molt més a Youtube, mentre que elles tenen major presència a Instagram (79,9%) i Tik Tok (vegeu la taula 1).

Taula 1: Les tres xarxes socials més utilitzades per adolescència, segons el sexe (2021).

	<i>Les adolescents</i>	<i>Els adolescents</i>
1r accés	Youtube (87,7%)	Youtube (93,8%)
2n accés	Tik Tok (86,2%)	Instagram (77,4)
3r accés	Instagram (82,5%)	Tik Tok (64,6%)

De manera més destacable, és important conèixer que l'ús d'aplicacions de missatgeria és totalment comú entre les i els adolescents. Entre elles, cam a canal de comunicació principal, destaca l'ús de WhatsApp, l'activitat més habitual desenvolupada pel 95,6% d'adolescents quan es connecten a Internet.

2. Tipificació dels ciberdelictes: els ciberdelictes sexuals

A partir d'aquí, no es pot negar l'evidència de l'alta taxa de participació que presenten les i els adolescents en el món virtual: Internet i les xarxes socials s'han convertit en els seus espais de socialització per excel·lència. Aquests és un fet contra el qual no es pretén lluitar, però que requereix una atenció especial respecte a les conductes de risc que poden sorgir d'un ús perillós de les TIC i d'Internet. Les xifres evidencien la gran exposició a què estan sotmesos i sotmeses des d'edats molt joves, perquè mostren informacions personal i privada de les seves vides,

aficions, plans de futur, entorn social i familiar, entre d'altres àmbits. Les noves tecnologies han propiciat un espai amb noves manifestacions de violències que pateixen ambdós sexes, però que davant certs delictes les al·lotes i dones són més propenses a ser víctimes, específicament les corresponents a ciberdelictes de violència sexual.

L'*Informe de Ciberseguridad en España (2021)*, elaborat pel Ministeri d'Interior, ofereix dades que alerten del creixement anual detectat en el nombre de delictes comesos en entorns virtuals. Concretament, el total de persones victimitzades durant el 2021 va ser de 240.100 persones, de les quals el 51,86% eren homes i el 48,07%, dones. Així mateix, malgrat que els homes són més víctimes de delictes informàtics, la variable sexe es converteix en un factor de risc davant delictes d'índole sexual. Percentualment, el delicte en què es troba una diferència major entre sexe és a la categoria de delictes sexuals, ja que les dones són les víctimes en el 71% dels casos, enfront del 29% dels homes. Encara que, quant al còmput global de denúncies, aquest no sigui el ciberdelicte més comès, es constata que les dones continuen estant més exposades a patir violència sexual, ja que és la segona causa de denúncia entre les menors d'edat, amb el 30,9% de les denúncies recollides; en el cas dels adolescents, els ciberdelictes sexuals són reconeguts com la tercera causa de denúncia, amb un 22,9% de les denúncies interposades. Respecte a les persones investigades i detingudes pels cossos de seguretat de l'Estat, en el 71,3% dels casos, els infractors han estat homes. En la categoria de delictes sexuals, la tercera en què els homes comenten més delictes, aquest percentatge se situa en el 97%. Al cas de les detencions a menors, ells són qui cometem més ciberdelictes, amb un 72,5% del total d'infraccions registrades, i tornen a representar el delicte de violència sexual com la tercera causa amb més detencions, 18,5% dels delictes comesos.

L'augment dels ciberdelictes és una constant observada a escala global, i especialment en el cas d'Espanya. Els motius que poder dur a aquest creixement de la cibercriminalitat es relacionen amb les característiques de les TIC i les seves possibilitats, que utilitzades fraudulentament incorren en categories ciberdelictives recollides a la normativa europea i estatal, com al Conveni de Ciberseguretat o al Tractat de Budapest aprovat pel Comitè de Ministres del Consell d'Europa el 8 de novembre de 2001; i al Codi Penal espanyol (Llei Orgànica 1/2015, de 30 de març, pel qual es modifica la Llei Orgànica 10/1995, de 23 de novembre, del Codi Penal):

Taula 2: Delictes i classes de fets segons la legislació.

	<i>Delicte</i>	<i>Classe de fet</i>
Conveni de Ciberseguretat o Tractat de Budapest	Accés i interceptió il·lícita	Descobriments/revelació de secrets. Accés il·legal informàtic. Altres relatius al mercat/consumidors.
	Interferència a dades i sistema	Danys i atacs informàtics.
	Falsificació informàtica	Falsificació de moneda, segells i efectes timbrats. Fabricació/tinència d'útils per a falsificar. Usurpació de l'estat civil.
	Frau informàtic	Estafa bancària. Estafes targetes de crèdit, dèbit i xecs de viatge. Altres estafes.
	Delictes sexuals	Exhibicionisme. Provocació sexual. Assetjament sexual. Corrupció de menors/incapacitats. Pornografia de menors. Delicte de contacte mitjançant tecnologia amb menors de 13 anys amb finalitats sexuals.
	Contra la propietat industrial i intel·lectual	Delictes contra la propietat industrial. Delictes contra la propietat intel·lectual.
Segons el Codi Penal espanyol	Contra l'honor	Calumnies. Injúries.
	Amenaces i coaccions	Amenaces. Amenaces a grup ètnic cultural o religió Coaccions.

Font: elaboració pròpia a partir del Informe de *Cibercriminalidad en España* (2021), Ministeri d'Interior.

Alguns dels aspectes que afavoreixen la proliferació de ciberdelictes (Cidoncha i De la Cruz, 2013) estarien relacionats amb la sensació existent entre els ciberdelinqüents de presumpta impunitat, perquè pensen que els actes delictius comesos no tindran conseqüències legals i/o penals. Malgrat que la configuració de la presència dels delinqüents a la xarxa des de l'anonimat és una pràctica molt estesa entre els que exerceixen ciberviolències, específicament al cas de la

violència sexual, el fet d'utilitzar *nicks*, sobrenoms o noms falsos per a comunicar-se amb les seves víctimes no suposa un impediment per identificar els ciberdepredadors sexuals. Així i tot, i seguint amb els ciberdelictes sexuals, la proliferació de xarxes de comunicació entre pederastes i/o assetjadors sexuals en entorns virtuals ha fet que s'establessin espais desinhibidors on expressen lliurement les seves preferències sexuals no legítimes, i reforcen aquestes conductes delictives. Per una altra part, aspectes com el baix cost dels dispositius electrònics i la connexió a Internet suposen una porta d'accés a la infraestructura necessària per a cometre un ciberdelicte: faciliten la interacció a xarxes i augmenta la rapidesa de contacte amb altres internautes a qualsevol hora, des de qualsevol espai i sense necessitat de haver de conèixer-se físicament. A la vegada, el fet que aquests dispositius tinguin integrats per defecte eines d'imatge, so i vídeo (càmeres web/mòbil) d'alta resolució i fàcil maneig fa que la realització i posterior difusió de material íntim compromès sigui molt senzilla.

Un altre component que afavoreix els ciberdelinqüents està relacionat amb la quantitat d'informació, privada o no, que es disposa a les xarxes i Internet. Es produeix una pèrdua de privacitat a conseqüència de tota aquella informació que pensam que és privada, però que acaba arribant a les mans dels agressors. Així i tot, aquella informació que compartim a espais públics, de forma voluntària, també suposa una elevada exposició de les nostres vides, i ofereix una gran quantitat d'informació i dades que ajuden a perpetrar ciberdelictes, i que, a vegades, pot resultar molt difícil d'eliminar.

Finalment, a tots aquests elements facilitadors per als ciberdelinqüents, s'hi afegix la falta de control i supervisió per part de les persones adultes i responsables de menors. La falta d'habilitats tecnològiques, el desconeixement de les xarxes socials i dels entorns virtuals que utilitzen els i les menors dificulta poder tenir nocions respecte a quines pràctiques desenvolupen quan es connecten a Internet, per la qual cosa es bloqueja qualsevol possibilitat d'oferir protecció i pautes segures.

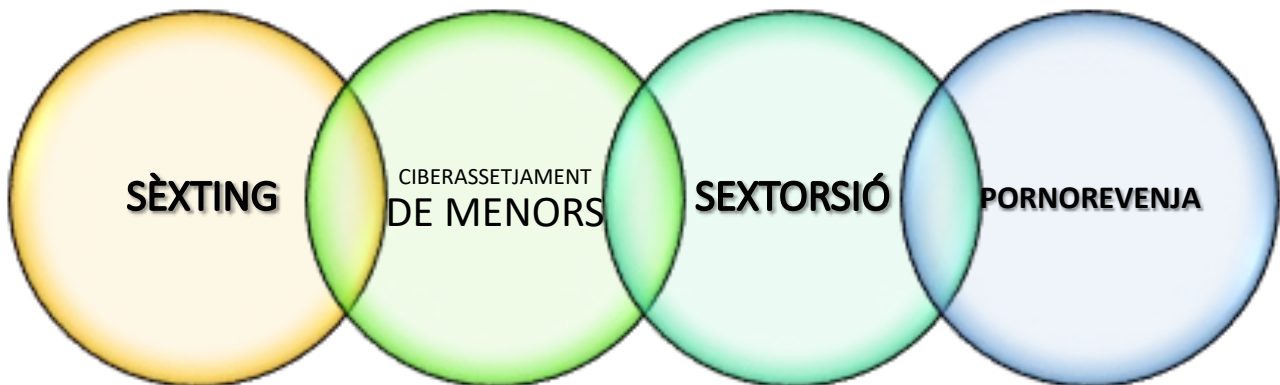
3. Formes de ciberdelictes sexuals

Actualment, des de la categoria de delicte sexual, d'accés i d'intercepció il·lícita d'informació, falsificació i frau informàtic, així com d'amenaques i coaccions a través de les TIC, es determinen una sèrie de ciberdelictes en matèria de violència sexual. Aquestes formes representen conductes molt identificades i comeses amb bastanta freqüència, les quals afecten de manera considerable l'adolescència, principalment les allotes. Segons l'informe El estado mundial de las niñas. (In)seguras online: experiencia de niñas, adolescentes y jóvenes en entorno al acoso online (2020), de les 14.000 dones entre 15 i 25 anys que hi participen (1.000 al cas d'Espanya), el

58% afirma haver patit qualche tipus d'assetjament a les xarxes socials (el 59% en el cas d'Espanya). A més, el 58% va afirmar haver rebut assetjament sexual i el 48%, amenaces de violència sexual.

En aquest sentit, és important estar molt pendents de les noves proliferacions de conductes ciberdelictives que van apareixent en el món virtual.

Algunes d'aquestes conductes són:

Sèxting

Aquesta pràctica consisteix en l'enviament voluntari d'imatges íntimes (fotografies i/o vídeos) amb contingut eròtic o sexual d'índole privada per part de qui les protagonitza a altres persones a través de dispositius electrònics amb connexió a Internet. Es tracta d'una pràctica molt habitual i popular entre la gent jove, especialment entre les relacions de parella. La mitjana d'edat de primeres vegades que els i les joves realitzen sèxting són entre els 15 i 16 anys.

Malgrat que el sèxting en si mateix no incorre en cap ciberdelicte, es pot considerar una pràctica d'alt risc. Es converteix en un fet delictiu des del moment en el qual una de les persones receptores del material íntim en fa un ús il·lícit, per la qual cosa comet un delicte de descobriment i revelació de secrets. Així doncs, la infracció es dona quan es produeix un reenviament sense consentiment de material privat íntim per part de qui l'ha rebut.

Les víctimes del sèxting solen ser dones adolescents i joves que sofreixen vulneració de la seva intimitat i es veuen exposades a un procés de revictimització i recriminació social. Segons UNICEF (2021), encara que la pràctica del sèxting pot donar-se per part d'ambdós sexes, són elles que pateixen més pressions.

Ciberassetjament pedòfil

Són accions dutes a terme per adults amb la intenció d'establir una relació de confiança i seguretat amb els i les menors amb què contacten per a arribar a obtenir una satisfacció sexual a través de l'enviament de material íntim de caràcter eròtic o pornogràfic, o bé, preparant un possible encontre sexual. L'enviament dels primers materials íntims s'aconsegueix a través de l'engany per part de l'adult amb una identitat falsa i pròxima a la víctima.

El contacte amb desconeguts a les xarxes i l'acceptació d'amistat són pràctiques molt habituals entre l'adolescència, conducta que pot esdevenir l'avantsala del ciberassetjament pedòfil. En aquest sentit, cal dir que les adolescents són molt més freqüentment objecte de rebre proposicions sexuals per part d'adults (UNICEF, 2021).

Aquest ciberdelicte està molt relacionat amb la pederàstia i la pornografia infantil, i, a vegades, quan s'aconsegueix establir contacte físic amb el o la menor, pot donar-se una situació d'assetjament o agressió sexual.

De cara a una tasca preventiva i de poder anticipar-se al fet que el delicte es dugui a terme, és important destacar quines són les fases per les quals passa el delinqüent del ciberassetjament pedòfil. Concretament, se'n determinen 5 (Save the Children, 2019):

1. Creació de vincles de confiança

S'estableixen a través de suborns o enganys per part de la persona agressora que li permet contactar i establir vincles de seguretat i empatia amb la víctima. La primera es fa passar per una persona que no és, i s'inventa perfils tan pròxims com sigui possible a l'edat madurativa de la víctima. A partir d'aquí, s'aconsegueix generar un, aparentment, espai de confiança que facilita que les víctimes comparteixin detalls de les seves vides i problemàtiques personals.

2. Aïllament de la víctima

L'agressor és capaç d'aconseguir que la víctima mantingui en secret aquesta relació, per la qual cosa provoca un aïllament escalonat del seu entorn de suport (família i amistats), el qual provoca que la víctima sense protecció.

3. Valoració dels riscos

Per tal d'assegurar-se cometre el delicte sense perill de ser descobert, l'agressor s'assegura que la víctima no hagi compartit la relació, i intenta esbrinar quines persones tenen accés al dispositiu que el o la menor està utilitzant.

4. Conversacions sobre sexe

La confiança que estableix l'agressor permet que les conversacions siguin cada vegada més íntimes i que la víctima conti aspectes personals que poques persones coneixen.

Aquesta falsa sensació d'amistat especial fa que l'agressor pugui incorporar gradualment converses amb connotacions sexuals. D'aquesta forma, es normalitza poder xerrar de sexe i que la víctima es familiaritzi amb segons quins termes de caràcter sexual.

5. Peticions de naturalesa sexual.

Aquest és l'objectiu del ciberdelinqüent. A la darrera fase, l'agressor destapa la seva vertadera identitat a la víctima i comença un procés de xantatge, amenaces i coaccions per aconseguir més material eròtic-sexual, establir videocridades amb alt contingut sexual, demanar narratives de fantasies sexuals o culminar amb encontres físics.

Sextorsió

Consisteix a establir un sistema de xantatge a partir de disposar de material íntim i privat de la persona extorsionada. La finalitat pot ser econòmica, de dominació sobre la víctima (molt típic en casos de violència dins la parella) o revictimització sexual de la víctima. La sextorsió no té un temps determinat de durada, per la qual cosa pot arribar a durar anys, i pot ser comesa per persones conegudes o desconegudes que tinguin accés a contingut íntim de caràcter sexual. Aquesta pràctica pot ser conseqüència del sexting, i per la sensació de vergonya i culpabilitat, fa que sigui poc probable que la víctima la conti o denunciï.

Per tant, la sextorsió necessita material íntim, explícit i/o embarassós, normalment sexual, que la víctima vol mantenir en privat. Les amenaces se centren en aquesta intenció per part de la víctima d'evitar que el material sigui difós a la xarxa, per la qual cosa accedeix al xantatge a canvi del que l'agressor vol aconseguir (doblers, més material, etc.)

Pornorevenja

L'objectiu és causar malestar a la víctima a través de publicació de material íntim privat sense consentiment. Suposa una revictimització de caràcter sexual de la víctima, constant i de gran difusió en qüestió de poc temps. Aquest delictes és cada vegada més freqüent entre exparelles ressentides per la ruptura d'una relació de nuviatge o més estables, que disposen de material prèviament enregistrat amb consentiment que acaben utilitzant de forma fraudulenta. Les dones i les joves estan molt més exposades a ser víctimes d'aquest ciberdelicte. Segons l'Institut Europeu de la Igualtat de Gènere (2019) nou de cada 10 persones que pateixen pornorevenja són dones. Per tant, s'estaria xerrant del fet que el 90% de les víctimes de la pràctica de la venjança pornogràfica són dones iés el suïcidi la conseqüència més dramàtica de patir aquest ciberdelicte.

Referències bibliogràfiques

- Castells, M. (2001). *La galaxia Internet*. Barcelona: Areté.
- Cidoncha, D. y de la Cruz, M. A. (2013). *La violència sexual y las nuevas tecnologías*. Disponible a: <https://stopviolenciasexual.org/wp-content/uploads/2017/06/violenciaSexualNUevasTecnologiaSdoble%20%281%29.pdf>
- Espinar, E. y González, M. J. (2009). Jóvenes en las redes sociales virtuales: un análisis exploratorio de las diferencias de género. *Feminismo/s*, n14, 87-106. Disponible a https://www.researchgate.net/publication/266217651_Jovenes_en_las_redes_sociales_virtuales_un_analisis_exploratorio_de_las_diferencias_de_genero
- Estébanez, I. (2018). *La ciberviolencia hacia las adolescentes en las redes sociales*. Instituto Andaluz de la Mujer. Disponible a <https://www.juntadeandalucia.es/export/drupaljda/guia-ciberviolencia-adolescentes.pdf>
- Instituto Europeo de la Igualdad (2019). *La ciberviolencia contra mujeres y niñas*. Disponible a https://eige.europa.eu/sites/default/files/documents/ti_pubpdf_mh0417543esn_pdfweb_20171026164000.pdf
- Save the Children (2019). *Violencia viral. Análisis de la violencia contra la infancia y la adolescencia en el entorno digital*. Disponible a https://www.savethechildren.es/sites/default/files/imce/docs/informe_violencia_viral_1.pdf
- UNICEF (2021). *Estudio sobre el impacto de la tecnología en la adolescencia*. Disponible a https://www.unicef.es/sites/unicef.es/files/comunicacion/Informe_estatal_impacto-tecnologia-adolescencia.pdf
- Ministeri del Interior (2021). *Informe sobre Cibercriminalidad en España*. Disponible a https://www.interior.gob.es/opencms/pdf/archivos-y-documentacion/documentacion-y-publicaciones/publicaciones-descargables/publicaciones-periodicas/informe-sobre-la-cibercriminalidad-en-Espana/Informe_cibercriminalidad_Espana_2021_126200212.pdf
- Prensky, M. (2001). Digital Natives, Digital Immigrants. *On the Horizon MCB University Press*, Vol. 9 No. 5, 1-6. Disponible a <https://www.marcprensky.com/writing/Prensky%20-%20Digital%20Natives.%20Digital%20Immigrants%20-%20Part1.pdf>
- Plan Internacional (2020). *El estado mundial de las niñas. (In)seguras online: experiencia de niñas, adolescentes y jóvenes en entorno al acoso online*. Disponible a https://plan-internacional.es/files_informes/Anexo_Datos_Espa%C3%B1a_20200924.pdf